

WOJCIECH CHUDZIAK

Z PROBLEMATYKI WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO BUDOWNICTWA W DORZECZU ŚRODKOWEJ WISŁY

Streszczenie referatu wygłoszonego na posiedzeniu naukowym Zakładu Archeologii Wielkopolski IHKM PAN w dniu 10 III 1988 r.*

Nie wystarczający – zarówno jakościowo jak i ilościowo – przyrost źródeł archeologicznych do poznania wczesnośredniowiecznego budownictwa mieszkalnego z VI-VIII w., znanego z terenu Niżu Polskiego, nie pozwala jeszcze na szczegółowe prześledzenie dynamiki rozwoju budownictwa, zwłaszcza w aspekcie jego terytorialnego zróżnicowania, a ustalenia w tym zakresie mają zazwyczaj charakter hipotez. Studia nad tym zagadnieniem podejmowane wielokrotnie uświadomiły szeroki zakres problematyki badawczej, której pełne opracowanie ograniczone jest w dużej mierze przez słaby stan zachowania obiektów¹. W przeciwieństwie bowiem do tzw. zabytków „ruchomych” nie istnieje – jak wiadomo – możliwość powtórzenia odwołania się do samego źródła, co w dużym stopniu utrudnia wszelkie analizy porównawcze, jak i może nasuwać wiele wątpliwości, głównie natury interpretacyjnej.

Uwagi te dotyczą również zagadnienia – często poruszanego ostatnio w literaturze przedmiotu – zasięgu występowania w starszych fazach wczesnego średniowiecza (VI-IX w.) czworokątnych, w przybliżeniu kwadratowych półziemianek mieszkalnych, charakterystycznych dla południowo-wschodnich obszarów ziem polskich, przynależących w VI-VII w. do praskiej prowincji kulturowej². Obiekty tego typu – właściwe dla budownictwa „praskiego” – uznane zostały jako jeden z podstawowych elementów modelu kultury wczesnosłowiańskiej. Ich ograniczony zasięg występowania w obrębie Słowiańszczyzny zachodniej potwierdza jak dotąd – zauważalne w przypadku ceramiki naczyniowej oraz częściowo obrządku pogrzebowego – zróżnicowanie kulturowe, jakie miało miejsce na tym obszarze w najstarszych fazach wczesnego średniowiecza. W przeciwieństwie bowiem do terenów południowo-wschodniej Polski (Małopolska, Lubelszczyzna), na których rozpowszechniona była czworokątna półziemianka, w materiałach pochodzących ze strefy Niżu Polskiego wyraźnie dominują nieckowate, najczęściej owalne jamy interpretowane zazwyczaj jako pozostałości naziemnych budowli zrębowych lub – o wiele rzadziej – jako relikty budownictwa wziemnego, o dość lekkiej i nietrwalej konstrukcji ścian, usytuowanych na zewnątrz zagłębienia³. Znacznie mniej wątpliwości wywołuje problem rekonstrukcji czworokątnych półziemianek występujących powszechnie w wielu regionach Słowiańsz-

* Dziękuję za udostępnienie materiałów mgr. mgr. Kazimierzowi Grązewskiemu, Czesławowi Sikorskiemu i dr. Zbigniewowi Kobylińskiemu.

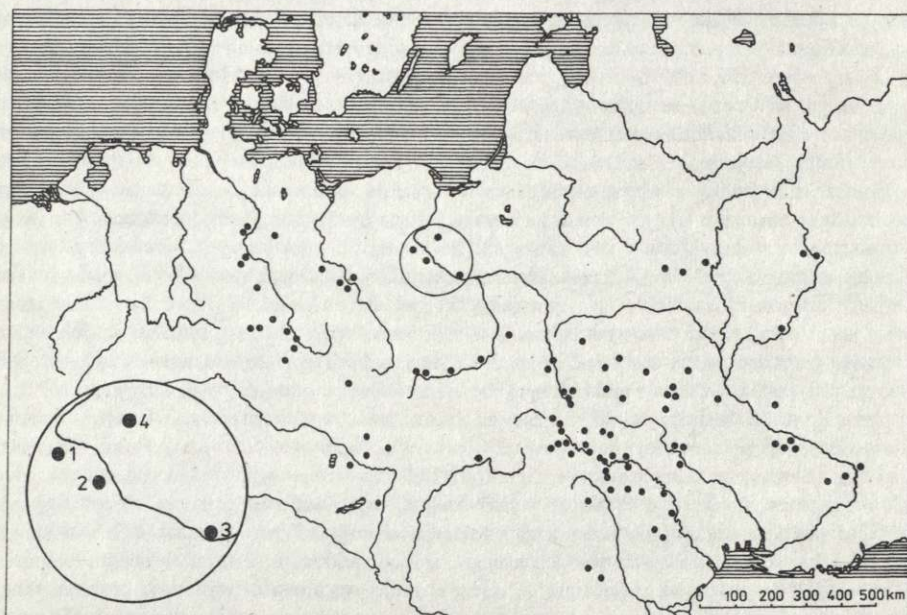
¹ P. Donat, *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7.-12. Jahrhundert*, Berlin 1980; R. Barnycz-Gupieniec, *Mieszkalne budownictwo drewniane w strefie nadbałtyckiej we wczesnym średniowieczu*, Łódź 1984; W. Chudziak, *W kwestii budownictwa Słowian na Niżu Polskim w VI-VII wieku*, APolski, t. 33:1988, s. 193-203.

² K. Godłowski, *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzeniania Słowian w V-VII w. n.e.*, Kraków 1979; s. 38; Z. Kurnatowska, *Próba uchwycenia zróżnicowania kulturowego ziem polskich w VI-VII w.*, APolski, t. 29:1984, s. 380.

³ Chudziak, *op. cit.*, tam dalsza literatura.

czyzny, w których przypadku pozostałości elementów budowlanych pozwoliły na liczne próby odtworzenia ich wyglądu⁴. Mimo tego, że w świetle dotychczasowych danych stanowią one genetycznie jednorodny zespół obiektów, zauważalne jest ich duże zróżnicowanie dotyczące zarówno formy, konstrukcji, jak i wymiarów. Czworokątne półziemianki, w kształcie zbliżone mniej więcej do kwadratu, zbudowane były w konstrukcji słupowej lub zrębowej, lecz, jak dotąd, nie udało się stwierdzić pod tym względem ich zróżnicowania terytorialnego. Ich powierzchnia użytkowa najczęściej wynosiła około 10-16 m², chociaż znane są zarówno obiekty o mniejszych, jak i większych rozmiarach. Stopień ich zagłębienia był również zróżnicowany i wynosił na terenie Słowiańszczyzny zachodniej średnio około 30-50 cm, natomiast na obszarach Europy Wschodniej często powyżej 0,5 m. Elementem charakterystycznym omawianych obiektów – nie będącym jednak cechą nieodłączną, co stwierdzono zwłaszcza na terenie Słowiańszczyzny wschodniej – było palenisko lub piec usytuowany zwykle w północno-wschodnim lub północno-zachodnim narożniku domostw. Poświadczenie występowania nie ogrzewanych obiektów czworokątnych, uznawanych w związku z tym jako relikty budynków gospodarczych, świadczy także o zróżnicowaniu funkcjonalnym obiektów reprezentujących tę samą ideę budowlaną.

Analiza zasięgu rozprzestrzenienia się w VI-VII w. czworokątnych półziemianek (przedstawianego w literaturze przedmiotu) nasuwa przypuszczenie, że omawiana forma nie występowała w tym czasie na terenie Niżu Polskiego, a zwłaszcza na obszarach bardziej oddalonych od strefy

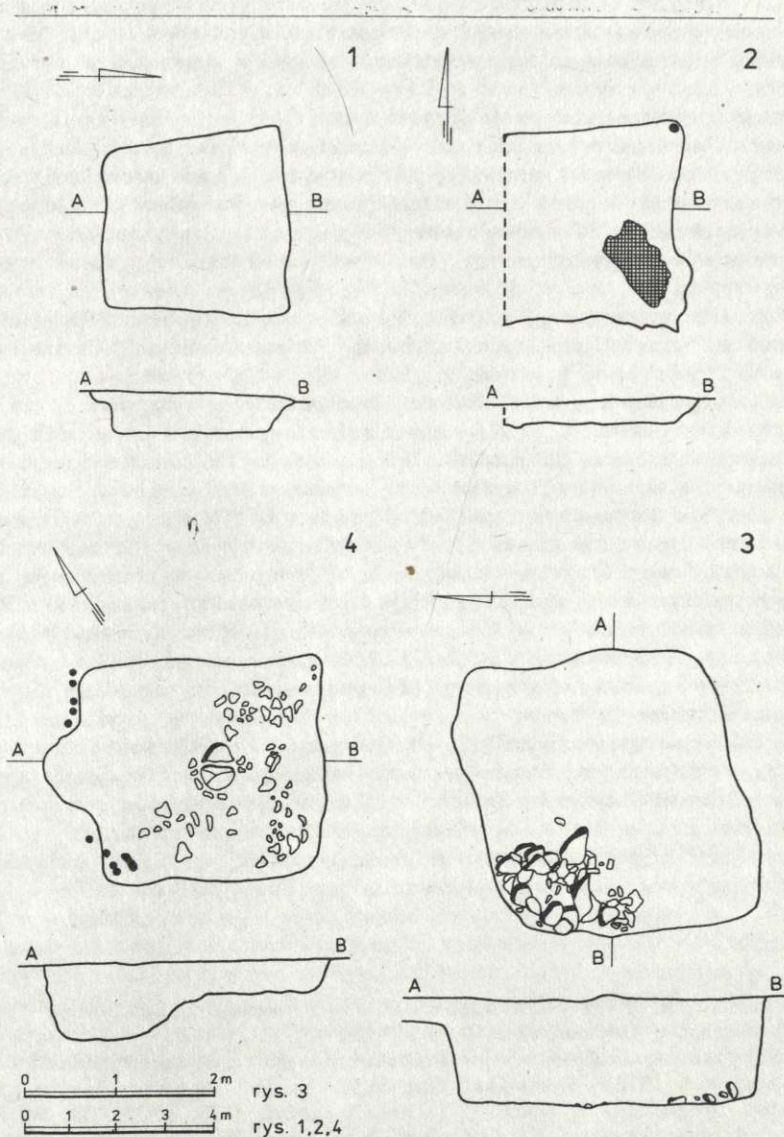

Ryc. 1. Mapa występowania czworokątnych półziemianek na obszarze dorzecza środkowej Wisły na tle Europy Środkowej i Wschodniej w VI-VIII w.

1 – Nowiny; 2 – Szarlej; 3 – Wyszogród; 4 – Żmijewo

⁴ I. I. Ljapuŝkin, *Gorodiŝe Novotroickoe*, Materiały i isledowanija po archeologii, t. 74, Moskwa 1958; P. A. Rappoport, *Drevnorusskoe Źiliŝe*, Leningrad 1975, s. 158-159; J. Łodowski, *Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI-X w.)*. Podstawy osadnicze i gospodarcze, Wrocław 1980, s. 95; Donat, *op. cit.*, s. 58.

południowo-wschodniej Polski⁵. Sytuacja taka teoretycznie pozostawałaby w zgodzie z tezą o zróżnicowaniu terytorialnym kultury słowiańskiej, przejawiającym się w tym przypadku w odmiennej kategorii budownictwa. Jednakże notowane ostatnio odkrycia czworokątnych półziemianek w dorzeczu środkowej Wisły, nierzadko współwystępujących z owalnymi obiektami charakterystycznymi dla tego obszaru, pozwalają nie tylko negatywnie zweryfikować ten pogląd,

Ryc. 2. Zarysy czworokątnych półziemianek z dorzecza środkowej Wisły:

1 – Nowiny; 2 – Szarlej; 3 – Wyszogród; 4 – Żmijewo

⁵ Donat, *op. cit.*, mapa nr 5; V. V. Sedov, *Vostočnoje Sławianie v VI-XIII v. v.*, Moskwa 1982, mapa nr 3.

ale również dostarczają nowych danych do wieloaspektowej analizy kultury materialnej Słowian w najstarszych fazach wczesnego średniowiecza (VI-VII w.).

Występowanie omawianych obiektów poświadczono zostało dotąd na 4 osadach otwartych na terenie wschodniej części Kujaw, Ziemi Chełmińskiej, oraz Mazowsza płockiego (ryc. 1):

1. Nowiny, gm. Inowrocław, woj. Bydgoszcz, stan. 1; odkryto co najmniej dwa obiekty czworokątne, w przybliżeniu o zarysie kwadratowym; w przypadku jednego z nich, o wymiarach $3,8 \times 3,8$ m i głębokości około 0,8 m, stwierdzono miejscami pionowe ściany oraz płaskie dno; w obrębie obiektów wystąpiła intensywnie spalenizna, liczne węgielki drewna oraz kilka przepalonych kamieni, nie zarejestrowano ewidentnych śladów urządzenia ogrzewczego; datowane na VI w. (ryc. 2:1)⁶.

2. Szarlej, gm. Inowrocław, woj. Bydgoszcz, stan. 5; odkryto tam trzy, w przybliżeniu kwadratowe półziemianki o wymiarach: $3,6 \times 4,0$ m (chata 1), $4,0 \times 4,0$ m (chata 2), $3,6 \times 3,6$ m (chata 3) i głębokości około 0,5 m; obiekty miały płaskie dna, a w ich narożnikach (pd-wsch. — chata 2 oraz pn-wsch. — chaty 1 i 3) zarejestrowano wyraźne paleniska kamienne ułożone z granitowych okrzesków; w jednym z obiektów (chata 2) wystąpiły dwa negatywy słupów usytuowane w północno-wschodnim oraz północno-zachodnim narożniku; datowane na VII w. (ryc. 2:2)⁷.

3. Wyszogród, gm. loco, woj. Płock, stan. 2A; odkryto pięć, zróżnicowanych chronologicznie, półziemianek czworokątnych; obiekty miały kamienne piece w narożnikach północno-zachodnich; datowane od 2 poł. VI do VII w. (ryc. 2:3)⁸.

4. Żmijewo, gm. Brodnica, woj. Toruń, stan. 2; odkryto czworokątną półziemiankę o wymiarach $5,0 \times 4,4$ m i głębokości 0,8 m; część wschodnia obiektu w stosunku do jego zachodniej partii była intencjonalnie obniżona do głębokości 1,6 m; od strony południowej stwierdzono sześć negatywów słupów usytuowanych wzdłuż ściany obiektu; w jego wschodniej części wystąpiło palenisko kamienne; datowany na 2 poł. VII do początków VIII w. (ryc. 2:4)⁹.

Już wstępna analiza tych obiektów pozwala stwierdzić ich duże podobieństwo formalne, a zarazem zdecydowaną odrębność od owalnych lub nieregularnych, nieckowatych obiektów osadniczych typowych dla wczesnosłowiańskiego horyzontu chronologicznego Niżu Polskiego, a na obszarze dorzecza środkowej Wisły występujących m. in. na stanowiskach w Brześciu Kujawskim, Lubiczu, Radziejowie oraz Szeligach. Również odmiennosc omawianego zespołu półziemianek — w stosunku do budownictwa późnego okresu wpływów rzymskich, rozpoznanego dość dobrze zwłaszcza dla kultury przeworskiej¹⁰ — nie może być przypadkowa, lecz jest najpewniej odbiciem rozpowszechnienia (?) na tym obszarze w VI-VII w. nowej jakościowo formy budowlanej, współwystępującej tutaj ze specyficzną kategorią budownictwa poświadczanego na osadach w Lubiczu, Radziejowie czy Szeligach. Analiza rozwoju czasowo-przestrzennego czworokątnych półziemianek w obrębie Słowiańszczyzny nasuwa przypuszczenie, że proveniencji ich należy doszukiwać się na terenie Europy Wschodniej, gdyż najwcześniejsze obiekty tego typu pojawiają się już w V w. n.e. w górnych dorzeczach Prutu, Dniestru i Bohu, we wczesnosłowiań-

⁶ W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4, Warszawa 1972, s. 219-222.

⁷ C. Sikorski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na wielokulturowym stan. 5 w Szarleju, pow. Inowrocław, w 1972 r.*, Komunikaty Archeologiczne. Badania wykopaliskowe na terenie województwa bydgoskiego w latach 1970-1972, Bydgoszcz 1978, s. 175-179; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 6, Warszawa 1987, s. 331.

⁸ Z. Kobyliński, *Wyszogród, woj. płockie*, „Informator Archeologiczny”. Badania rok 1985, Warszawa 1986, s. 153.

⁹ K. Grążawski, *Żmijewo, gm. Zbiczno, woj. toruńskie*, „Informator Archeologiczny”. Badania rok 1985, Warszawa 1986, s. 155-156.

¹⁰ I. Jadczykówna, *Budownictwo mieszkalne ludności kultury przeworskiej na obszarze Polski*, Prac. Mat. Łódź, nr 28, s. 109-247.

kich zespołach kultury prasko-korczakowskiej oraz prasko-pieńkowskiej¹¹. Natomiast na znacznych obszarach Europy Środkowej – na południowy zachód od Niżu Polskiego – czworokątne półziemianki wraz z ceramiką typu praskiego rozpowszechniają się dopiero w VI-VII w., co może stanowić obserwowalny archeologicznie dowód migracji wschodnich ugrupowań słowiańskich, stosujących omawiany rodzaj budownictwa¹². Z tego czasu znane są również pierwsze obiekty tego typu pochodzące z terenów Polski południowej, tj. z Lubelszczyzny, Małopolski oraz Dolnego Śląska, wchodzących w obręb szeroko pojętej kultury typu praskiego.

Jakim procesem osadniczo-kulturowym należy zatem przypisać fakt pojawienia się już w VI-VII w. czworokątnych półziemianek na terenie dorzecza środkowej Wisły? W wielu regionach Słowiańszczyzny, na obszarach zajmowanych przez plemiona słowiańskie bezpośrednio stykające się z grupami ludnościowymi o odmiennych układach społeczno-kulturowych stwierdzono, że w VI-VII w. dochodzi tam do infiltracji obcych form budowlanych. Oddziaływania tego rodzaju zaobserwowano na osadach otwartych w Breznie oraz Dessau-Mosigkau, gdzie typowe dla germańskiego kręgu kulturowego obiekty słupowe współwystępowały ze słowiańskimi półziemiankami kwadratowymi. Inne zjawisko – datowane jednak na fazę późniejszą (VIII-IX w.) – stwierdzono na obszarze między Lasem Turyńskim a Harzem. Występowanie tam prostokątnych półziemianek z usytuowanym w narożniku paleniskiem – obcym elementem kulturowym dla tego typu obiektów germańskich, spełniających zazwyczaj funkcję pomieszczeń gospodarczych – przypisuje się bowiem wpływom słowiańskim¹³. Podobną sytuację zarejestrowano również w Europie Wschodniej, gdzie charakterystyczny dla kultury Kołoczin typ domostwa (czworokątna półziemianka ze słupem usytuowanym centralnie) spotykana jest również na osiedlach słowiańskich. Przenikanie elementów budownictwa między tymi kręgami kulturowymi obserwujemy również w odwrotnym kierunku¹⁴. Przytoczone przykłady infiltrowania form budownictwa lub tylko poszczególnych jego elementów – w świetle dotychczasowych danych – są zazwyczaj przejawem efektywnego i wzajemnego oddziaływania na tych obszarach odmiennych kulturowo (a w tych przypadkach zapewne również etnicznie) populacji ludzkich. Analogiczne procesy musiały zapewne zaistnieć w obrębie zróżnicowanych kulturowo obszarów Słowiańszczyzny zachodniej, gdzie przenikanie elementów kultury materialnej mogłoby być z jednej strony efektem terytorialnych przesunięć jej nosicieli (ze strefy południowo-wschodniej?) lub (i) kulturowego ich oddziaływania. Z tego też względu pojawienie się w VI-VII w. czworokątnych, w przybliżeniu kwadratowych półziemianek w różnych częściach dorzecza Wisły – w świetle dotychczasowych danych nie występujących tam u schyłku starożytności – należy interpretować jako odzwierciedlenie złożonych procesów osadniczo-kulturowych, jakie wtedy miały miejsce na tych obszarach¹⁵. Efektem ich mogło być nie tylko pojawienie się na omawianym terenie czworokątnych półziemianek mieszkalnych, ale również recepcja wzorców budowlanych wykorzystywanych w budownictwie gospodarczym w postaci bezpaleniskowych obiektów znanych zwłaszcza z obszarów Słowiańszczyzny wschodniej. Tak więc obserwowalne drugorzędne różnice między omawianymi w niniejszym szkicu obiektami, dotycząc głównie ich wymiarów oraz sposobu ogrzewania, mogą być jedynie odbiciem ich zróżnicowania funkcjonalnego, nie zaś genetycznego.

Podsumowując dotychczasowe wywody, można stwierdzić, że w VI-VII w. na terenie dorzecza środkowej Wisły mamy do czynienia co najmniej z dwoma, różnymi nurtami rozwoju budownictwa wczesnosłowiańskiego, odzwierciedlającymi się w źródłach archeologicznych odmiennymi jakościowo relikami. Pierwszy nurt reprezentowany jest przez owalne, w przekroju nieckowate obiekty, charakterystyczne dla całego Niżu Polskiego (typu Brześć Kujawski, Lubicz, Szeligi),

¹¹ Sedov, *op. cit.*, s. 10-22.

¹² Godłowski, *op. cit.*

¹³ Donat, *op. cit.*, s. 66.

¹⁴ Sedov, *op. cit.*, s. 30.

¹⁵ Por. J. Żak, *O kontynuacji i dyskontynuacji społecznej i kulturowej na ziemiach nadodrzańskich i nadwiślańskich w V-VI w. n.e.*, „Folia Praehistorica Posnaniensa”, t. 1, s. 101-102.

będące pozostałością budownictwa o konstrukcji naziemnej. Drugi natomiast reprezentują czworokątne półziemianki (typu Nowiny, Szarlej, Wyszogród, Żmijewo), nawiązujące pod względem formalnym do obiektów znamienych dla praskiej prowincji kulturowej. Poświadczenie występowania ich w tej części Nizy Polskiego dostarcza nowych przesłanek dla studiów nad różnicowaniem kulturowym ziem polskich na początku wczesnego średniowiecza, jak i nad oddziaływaniami kulturowymi w zakresie budownictwa drewnianego.